

Василь Тимошенко

ДВОРЯНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено актуальним проблемам сучасної вітчизняної історіографії – вивченню еволюції станової структури Правобережної України XIX – початку XX ст. Проаналізовані основні тенденції розвитку дворянського господарства в пореформений період, показана роль дворянства в модернізації економіки краю.

Вивчення еволюції станової структури України XIX - початку XX ст. є одним з важливих завдань сучасної вітчизняної історіографії. Особливу актуальність це набуває при аналізі переломних епох, яким був пореформений період. Саме в такі епохи, коли змінюються соціально-економічні орієнтири, станам доводиться шукати своє місце в нових реаліях. До числа найменш досліджених станів належить дворянство, не дивлячись на його важливу роль у структурі українського суспільства. Між тим, без всебічного вивчення еволюції дворянського стану, неможливо повноцінно уявити тогочасне соціально-економічне, політичне і культурне життя. Дослідження історії дворянства Правобережної України з його особливостями національно-релігійного та соціально-економічного характеру сприятиме уточненню і конкретизації загальної тенденції і закономірностей історичного процесу.

Дореволюційна історіографія досліджуваної нами проблеми представлена переважно роботами дворянських істориків та публіцистів, для яких характерна описовість і відсутність порівняльного аналізу. Автори цих праць звертаються до особливостей дворянського стану Правобережжя лише фрагментарно, в основному висвітлюючи політику самодержавства по підриву впливу польських землевласників в регіоні. С. Корф в своїй праці приділив незначну увагу законодавчій базі трансформації південно-західного шляхетства в дворянство¹. В

роботі С. Громачевського розкрито вплив обмежувальних законів про землеволодіння на зміну чисельності польського населення краю у другій половині XIX ст.²

У працях О. Вороніна, І. Рудченка, Т. Осадчого проаналізована аграрна політика царського уряду на Правобережній Україні, показано стан дворянського землеволодіння. Ці роботи містять значну фактологічну інформацію про аграрну історію краю³.

Дослідженням дворянства Правобережжя займався В. Антонович. Особливу увагу в його працях приділено стосункам між поляками та українцями, аналізу господарського життя магнатів та шляхти на Волині у 60–80-х рр. XIX ст.⁴. Подвижницьку роботу по вивченню краю провів відомий український етнограф П. Чубинський, який був організатором трьох експедицій на Правобережжі. У “Нарисі ополячення Південно-Західного краю” дослідник указував на провідну роль польської еліти в регіоні⁵.

У радянській історіографії в 20–50-і рр. практично повністю втратився науковий інтерес до дворянства, посилювався ідеологічний нахил у бік негативізації всього, що стосується цього стану. Як слушно зауважив М. Павленко, історія “експлуататорських класів” в цей період взагалі відносилася до “напівзакритих тем”⁶.

Каталізатором вивчення дворянського господарства стала дискусія початку 60-их рр. XX ст. про аграрний лад Росії в період імперіалізму. Значна кількість робіт радянських істориків присвячена темі розкладу феодално-кріпосницьких відносин, суспільному розвитку українських земель кінця XIX – початку XX ст. Серед них слід виділити праці П. Зайончковського, М. Лещенка, Д. Пойди, в яких розглядаються особливості проведення реформи 1861 р. на Правобережжі, що переслідували мету збільшення непольського землеволодіння⁷.

Спеціально соціально-економічну історію дворянства досліджувала Л. Мінарик. Автор дійшла висновку, що в більшості маєтків домінувала змішана система з елементами відробіткової та капіталістичної, але визначальними були відробітки, особливо в центральних російських губерніях⁸. А. Анфімов виділив цілий ряд районів, де переважала капіталістична система, у тому числі і на Правобережній Україні⁹. Проте в цих роботах регіональні особливості поміщицьких господарств не дістали належного відображення.

Оригінальним підходом до вивчення аграрного ладу Росії вирізняються роботи авторського колективу, очолюваного І. Ковальченком. З допомогою математичних методів обробки масових джерел вчені провели комплексний аналіз поміщицьких господарств Європейської Росії періоду імперіалізму¹⁰.

У масштабах України дослідження поміщицьких господарств здійснювалося значно рідше. Зокрема, цю проблематику вивчали Л. Іванов, С. Плахотнюк, Р. Попова. Ними висвітлювалися такі аспекти, як дворянське землеволодіння та підприємництво, співвідношення відріткової та капіталістичної систем¹¹. С. Макарчук охарактеризував етносоціальні та національні процеси на Волині у тісному зв'язку з особливостями землеволодіння в краї, яке власно і викликало ці процеси і, врешті, саме видозмінювалося під їх впливом¹².

Аналіз змін та розміщення дворянства Росії наприкінці XVIII - в першій половині XIX ст. зробили В. Кабузан та С. Троїцький. Представлені ними таблиці репрезентують інформацію про чисельність дворянства губерній Правобережної України цього періоду¹³.

У 70-ті рр. XX ст. російське дворянство пореформеного періоду стало об'єктом спеціального дослідження А. Кореліна¹⁴. Автор проаналізував основні закони про дворянство, провів порівняльний аналіз його чисельності по регіонах і в цілому по Росії, дослідив участь дворянства в законодавчому процесі, правові основи функціонування дворянських корпоративних організацій. Ю. Соловйов детально проаналізував еволюцію взаємовідносин інституту самодержавства і дворянського стану наприкінці XIX - на початку XX ст.¹⁵. Однак ці дослідники не ставили собі за мету зосереджувати увагу на регіональній специфіці, їх цікавили проблеми загального плану.

У той час як радянські історики акцент переносили в площину незадоволення селян наявністю поміщиків, західна історіографія розкрила проблематичність існування великого землеволодіння і показала незадоволення дворянства політикою російського уряду. В працях американського історика С. Беккера та англійського Д. Лівена дворянство Росії розкрито з нетрадиційної для вітчизняних істориків точки зору. С. Беккер прагнув довести тезу про те, що пореформений період – це час “занепаду дворянства”¹⁶.

Д. Лівен на основі порівняльного аналізу еволюції англійської, російської та пруської аристократії з 1815 по 1914 рр. дійшов до висновку, що становий пріоритет залишався головним рушійним фактором у значній мірі для російського дворянства¹⁷.

Німецькі вчені М. Гільдермайер та Д. Дальманн неоднозначно оцінювали позиції дворянства в російському суспільстві¹⁸. Ф. Дістельмайер звернув увагу на наявність певних стереотипів в оцінці російського дворянства ХІХ ст.¹⁹. У цілому слід зазначити, що західна історіографія дворянства приділяла регіональним дослідженням незначну увагу.

Винятком є наукові праці французького історика Д. Бовуа, який ґрунтовно дослідив суспільні відносини польської шляхти, царату і українського селянства в їх динаміці на Правобережній Україні²⁰. Показавши непримиренний антагонізм між ними, цей дослідник, за словами О. Карліної “зруйнував відразу два історіографічних міфи: про патріархальну ідилію “кресів”, як бачилося з польського боку, і про гуманну місію російської адміністрації, що нібито стояла в обороні українських селян від польських поміщиків, як тлумачилося в російській, а згодом і радянській історіографіях”²¹.

Вагомим є внесок у вітчизняну історіографію українських істориків діаспори. Вони створили високоякісні наукові історичні дослідження з проблем, що з політичних причин не вивчалися на радянській Україні або були взагалі заборонені. Однією з найяскравіших постатей серед українських істориків в еміграції був І. Лисяк-Рудницький. Розробляючи кардинальні питання історії українських земель, вчений приділяв важливу роль багатівіковим та багатостороннім українсько-польським відносинам. Він, зокрема, звернув увагу на те, що на Правобережній Україні “польська шляхта залишилася панівним елементом... і в значній мірі зберегла цю позицію аж до 1917 року... Польські впливи, що обіймали майже половину українських етнічної території, служили як противага до російського панування”²².

Сучасні українські історики значну увагу приділяють вивченню характерних рис дворянського землеволодіння в Україні та розгляду еволюції дворянства на основі зміни його економічної позиції та місця в соціальній структурі суспільства. До таких

праць в першу чергу слід віднести узагальнюючі дослідження В. Сарбея, О. Реєнта, Я. Грицака²³.

Поміщицьке господарство українських земель пореформеної доби, в тому числі і Правобережної України, глибоко вивчає Н. Темірова. В її монографії “Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція” показана еволюція поміщицького землеволодіння в напрямку до безстанового, велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщиків до ринку. Н. Темірова дійшла висновку, що у пореформену добу поміщицьке господарство еволюціонувало, переживаючи при цьому складну кризу. В її працях також змальований соціально-психологічний портрет поміщицтва України²⁴.

Нові тенденції у вивченні дворянського землеволодіння Правобережної України відмічені в монографічних та дисертаційних дослідженнях українських істориків В. Павлюка, Л. Горенка, П. Олешка, Ю. Нікітіна²⁵. У монографії Б. Гудя розкрито вплив чинників етносоціального характеру на загострення українсько-польського конфлікту у “боротьбі за землю” в XIX - першій половині XX ст.²⁶.

Досліджується підприємницька діяльність дворянства українських земель. У монографії Т. Лазанської показано процес пристосування дворянських господарств до нових реалій життя у пореформений період²⁷. Роль російського дворянства іноземного походження в розвитку української промисловості пореформеної доби, в тому числі і на Правобережжі, висвітлена в статті О. Машкіна²⁸.

Національна політика царського уряду на Правобережній Україні стала об'єктом спеціальних досліджень В. Надольської, М. Щербак та Н. Щербак. Залучивши багатий джерельний матеріал, ці вчені розкрили цілеспрямовану діяльність царської адміністрації по русифікації краю, спрямовану в першу чергу на підриз соціально-економічних позицій польської шляхти²⁹.

У дисертації І. Кривошея визначено основні напрямки станового розвитку дворянства Правобережної України, проаналізовано місце і роль місцевого дворянства у становленні російського державного механізму³⁰.

В монографіях В. Шандри показано формування імперської адміністративно-управлінської структури в Правобережній Україні, розкрито участь дворянства України в структурах губерньського управління, досліджено взаємовідносини губерньської влади і корпоративних дворянських організацій³¹. У дисертаційній роботі А. Скрипника на матеріалах Подільської губернії розглянуто функціонування інституту російського губерньського чиновництва, складено історико-соціологічний портрет губерньського чиновництва, яке в переважній більшості мало дворянське походження³².

С. Набока в дисертаційній роботі проаналізував діяльність інституту мирових посередників на Правобережній Україні. Автор дослідив значення цього інституту, еволюцію під час проведення суспільно-реформаційних перетворень у другій половині XIX століття, роль дворянства у його функціонуванні³³.

Вагомим внеском у дослідження історії польського населення Правобережної України є праці І. Лісевича. Дослідник глибоко розкрив специфіку соціально-економічного розвитку польської людності Наддніпрянської України, її зайнятість у промисловості та сільському господарстві. Він також розкрив взаємопроникнення польських та українських впливів у духовному житті, підкресливши їх позитивний вплив на порозуміння між двома народами³⁴. У монографії О. Буравського досліджено роль польського населення в господарському, громадському і культурному житті Волині³⁵.

З 90-их рр. минулого століття активізували вивчення дворянства російські історики, прагнучи розв'язати дискусійні проблеми, які виникли протягом останніх десятиріч. Зокрема, тривали дискусії А. Анфімова та І. Ковальченка стосовно питання про рівень розвитку капіталізму в сільському господарстві. Всебічну характеристику дворянського землеволодіння дав В. Літуєв³⁶. Проблеми взаємовідносин влади з помісним дворянством досліджувала К. Барінова³⁷. Виріс інтерес до історії діяльності дворянських корпоративних організацій різних регіонів.

Активно досліджується історія провінційного дворянства. Цій тематиці присвячені докторська дисертація В. Шаповалова та кандидатські дисертації І. Онопрієнко, Р. Смирнова, Т. Філатова, в яких проаналізована еволюція дворянського стану, корпоративна

організація дворянства в пореформений період, показано складний процес руйнації традиційної системи цінностей³⁸.

Однак проблеми дворянства України сучасна російська історіографія досліджує в основному побічно, в контексті історії всього російського дворянства. Лише у працях А. Міллера об'єктивно досліджується ставлення влади та російської громадської думки до "українського питання", а також аналізується структура суспільства на Правобережжі та місце в ній російського дворянства³⁹.

Зростає кількість досліджень, написаних російськими вченими в рамках соціальної історії. Вагомим внеском в її розвиток стала монографія Б. Миронова, який розглянув еволюцію дворянського стану як результат модернізації російського суспільства і прийшов до висновку, що дворянство перетворюється з домінуючого стану в середній клас⁴⁰.

Історія польської спільноти Правобережної України перебуває в центрі уваги сучасних польських істориків. На думку Л. Баженова, у працях польських дослідників 90-их рр. ХХ ст. П. Еберхардта, Т. Епштайна, В. Голки та інших здійснено перші спроби своєрідного покаяння за непорозуміння між поляками і українцями, характерні для минулих століть⁴¹. Роботам цих авторів притаманний аналіз багатогранного життя польського етносу, в тому числі і дворянства, на Правобережжі, вміщено цікавий статистичний матеріал. У праці Л. Заштовта досліджено функціонування системи освіти у середовищі польської землевласницької еліти Правобережної України середини ХІХ ст.⁴².

Х. Геровська, історик з Варшавського університету, 2002 р. захистила докторську дисертацію, в якій розглянула суспільне життя поляків Поділля в 1863-1917 рр. Основним аспектом дослідження стало релігійне життя польської людності, але використання місцевих архівів і значного масиву польської літератури дозволили авторці об'єктивно висвітлити становище різних соціальних груп польського населення⁴³. Проте в цілому праці польських істориків стосуються лише окремих проблем тогочасного суспільного розвитку Правобережжя, вони не можуть претендувати на створення цілісного образу епохи.

Таким чином, історіографія даної проблематики засвідчила необхідність комплексного дослідження еволюції дворянського стану Правобережної України другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. На нашу думку, слід проаналізувати основні тенденції розвитку дворянського господарства в пореформений період. Необхідно показати роль дворянства в модернізації економіки краю. Потребує дослідження функціонування соціальної психології дворянства і її пореформена трансформація. З поля зору науковців випала проблема участі дворянства в структурах місцевого управління та діяльність дворянської станової корпорації. Чекають на своє вивчення проблеми, пов'язані з висвітленням ролі дворянства в громадсько-політичному житті краю.

1. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855. – СПб., 1876.
2. Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – СПб, 1904.
3. Воронин А. Об иностранных поселениях в Юго–Западном крае. – Б.м., б.г.; Рудченко И. Записки о землевладении в Юго–Западном крае. – К., 1882; Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго–Западном крае (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.
4. Антонович В.Б. О происхождении шляхетских родов в Юго–Западной России. Извл. из 1–го тома IV части Архива Юго–Западной России, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов.– К., 1867; його ж. Дворянство Волынской губернии. – Житомир, 1867.
5. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). Ф.442. Оп. 53. Спр. 353.
6. Павленко Н.И. Летописец Отечества // С.М. Соловьев. Общедоступные чтения по русской истории. – М., 1992. – С. 20.
7. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968; Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60–е годы ХІХ ст.) – К., 1959; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.) – Днепропетровск, 1960.
8. Минарик Л.П. Об уровне развития капиталистического земледелия в крупных помещичьих хозяйствах Европейской России конца ХІХ – начала ХХ веков // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966. – С. 616–624.
9. Алфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – М., 1969.
10. Ковальченко И.Д., Селунская Н.Б., Литваков Б.М. Социально–экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. – М., 1982.
11. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце ХІХ в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства, революционного движения в России. – М., 1961. – С. 312–357; Попова Р.С. Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально–крепостнических отношений // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск, 1981. – С. 146–153.

12. Макаручук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
13. Кабузан В.М., Троицкий С.М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. // История СССР. – 1971. – №4. – С. 153–168.
14. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. – М., 1979.
15. Соловйов Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 годах. – Л., 1981; його ж. Самодержавие и дворянство в 1907–1914 годах. – Л., 1990.
16. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М., 2004.
17. Ливен Д. Аристократия в Европе. 1815–1914 – СПб., 2000.
18. Hildermeier M. Der russische Adel von 1700 bis 1917. // Europaischer Adel 1750–1950. – Gottingen, 1990. – S. 200–204; Dahlmann D. Die Provinz wahl. Russlands Konstitutionel. – Demokratische Partei und die Dumawahltn 1906–1912. – Koln, Wien, 1996.
19. Diestelmeier F. Der russische Adel im 19. Jahrhundert. // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1978. – Band 26.
20. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996; його ж. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
21. Карліна О. Кінець міфів про Україну–Аркадію // Український гуманітарний огляд. – Вип.1. – К., 1999. – С. 60.
22. Лисяк–Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 155–156.
23. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. – К., 1996; Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999; Ресет О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К., 2003.
24. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально–економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
25. Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових) / Автореф. дис. канд. іст. наук. – Донецьк, 1997; Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально–економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000; Олешко П.С. Еволюція землеводіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст. / Автореф. дис. канд. іст. наук. – Л., 2001; Нікітін Ю.О. Зміни в становіщі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після реформи / Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2004.
26. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальний аспект українсько–польських конфліктів. XIX – перша половина XX ст. – Львів, 2006.
27. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово–промислової статистики XIX ст.). – К., 1996.
28. Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 83–91.
29. Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть): Дис... канд. іст. наук. – Луцьк, 1996; Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX– початок XX століття). – К., 1996; Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005.
30. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Київської губернії) / Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1997.
31. Шандра Н.С. Київське генерал–губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс та його інформативний потенціал – К., 1999; її ж. Генерал–губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К., 2005.

32. Скрипник А.Ю. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914 рр.) / Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2007.
33. Набока С.В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні (1861–1914 рр.). / Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2006.
34. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX– на початку XX ст.) – К., 1993; його ж. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX– на початку XX ст.) – К., 1995; його ж. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.) – К., 1997; його ж. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1997. – № 2. – С. 42–61.
35. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004.
36. Литувев В.Н. Земельная собственность как дворянская монополия в капиталистической России: теоретические вопросы, информационная база данных, управление земельным рынком. – М., 1997.
37. Барінова Е.П. Власть и поместное дворянство России в начале XX в. / Автореф. дис. д-ра іст. наук. – Самара, 2003.
38. Шаповалов В.А. Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период / Автореф. дис. д-ра іст. наук. – М., 2002; Филатова Т.В. Российское поместное дворянство в начале XX века: организация, деятельность, попытки самоидентификации / Автореф. дис. канд. іст. наук. – М., 2000; Смирнов Р.А. Социальный облик ярославского дворянства в конце XIX – начале XX в. / Автореф. дис. канд. іст. наук. – Ярославль, 2003; Оноприенко И.Г. Быт провинциального дворянства: традиции и новаторство в 50–90-е годы XIX века (на примере Центрального Черноземья) / Автореф. дис. канд. іст. наук. – Белгород, 2007.
39. Миллер А.И. Россия и русификация Украины в XIX веке // Россия–Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 142–153; його ж. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт–Петербург, 2000.
40. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). 3–е изд. – Т.1. – М., 2003.
41. Epstein T. Malzenstwa szlachty posesorskiej na Wolynie, Podolu i Ukrainie w latach 1815–1880 // Spoleczenstwo polskie XVIII i XIX wieku. – T. IX. – Warszawa, 1991; Eberhardt P. Przemiany narodosciowe na Ukrainie XX w. – Warszawa, 1994; Golka W. Represje carskie wobec ziemian kresow wschodnich za udzial w ruchy niepodleglosciowym w drugiej polowie XIX – na poczatku XX w. // Ziemiansno a ruchy niepodleglosciowe w Polsce XIX – XX w. – Kielce, 1994.
42. Zasztowt I. Krecy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997; його ж. Zsyłka i przesiedlenie ludności Polskiej z zachodnich w głąb cesarstwa rosyjskiego po powsnanie styczniowym // Kwartalnik Przegląd Wschodni. – T. V. – Zeszyt 2 (18). – Warszawa, 1998. – S. 237–262.
43. Gierowska H. Narodowe grupy wyznac chrześcijańskich w gubernji Podolskiej w latach 1864–1917. Rozprawa doktorska. – Lublin, 2002.

